

A reflection on the explanation of some verses of Khaghani's poems

Jamileh Akhyani¹

1. Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Zanjan University, Zanjan, Iran. E-mail: j_akhyani@znu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 08 September 2023
Received in revised form:
24 November 2023
Accepted: 27 November
2023

Keywords:
Khaghani,
Ode,
Explanation,
Bad reading.

ABSTRACT

Khaghani's poems are one of the most difficult and the most complex Persian poems, and many commentaries have been written on these poems since long ago. Much has been said about the Factors of this complexity and what has caused the difficulty of understanding his poems accurately, and many efforts have been made to solve these difficulties. Despite this and despite the valuable efforts of commentators and Khaghani scholars, the knot of some verses of Khaghani's poems remains unsolved and the meanings provided by commentators for these verses do not seem convincing. Some of these ambiguities are related to Khaghani's special way of making words and combinations, and others are related to his special way of using words, verbs, phrases, etc., which has created a amazing style but the ambiguity of some of his other verses is due to their incorrect reading. In this article, we have tried to resolve the ambiguity of some verses of his poems with the help of evidence from Persian literature and evidence from Khaghani's poetry and in one verse by using one of the using one of the parallel descriptive texts. Based on this, we are going to explain some verses whose meaning remains unclear despite the explanations of the commentators. Also, by correcting the reading of a verse that has become ambiguous due to misreading, we try to provide an acceptable meaning for it.

Cite this article: Akhyani, J. (2024). A reflection on the explanation of some verses of Khaghani's poems. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 4 (4), 1-18.

© The Author(s).

Publisher: Razi
University

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltp.2023.9596.1189>

Extended Abstract

Introduction:

Khaghani's poems are one of the most difficult and the complex Persian poems, and many commentaries have been stated on these poems for ages. Much has been declared about the factors of this complexity and what has caused the difficulty of understanding his poems accurately, and many efforts have been made to resolve these difficulties. Despite these valuable efforts that have made it possible to solve many of the difficulties of Khaqani's poetry, there are still many verses in his divan that the explanations of them do not convince the reader and require more detailed research. Some of these ambiguities are related to Khaghani's special way of making words and combinations, and others are related to his special way of using words, verbs, phrases, etc., which has created an amazing style but the ambiguity of some of his other verses is due to their incorrect reading. In this article, we have tried to resolve the ambiguity of some verses of his poems with the help of evidence from Persian literature and evidence from Khaghani's poetry and in one verse by using one of the using one of the parallel descriptive texts. Based on this, we are going to explain some verses whose meaning remains unclear despite the explanations of the commentators. Also, by correcting the reading of a verse that has become ambiguous due to misreading, we try to provide an acceptable meaning for it.

Materials and Methods:

In this article, attempts have been made to resolve the ambiguity of some verses of Khaghani poems. These verses are:

دل خاکی به دست خون افتاد اشک خونین دیتستان برخاست
(خاقانی، ۱۳۷۴: ۶۰)

The earthy heart fell into bloody gambling, the bloody tears became the recipient of the blood money (Khaghani, 1937, P. 60)

بعد کشتن قصاص خاقانی از در شاه شه‌نشان برخاست
(همان: ۶۲)

After killing Khaghani, his punishment was carried out from the court of a king to whom other kings are subordinate (The same source, P. 62).

شب که ترکان چرخ کوچ کنند کاروان حیات بر حذر است
چند ترکان کنند بر سر کوچ غارت کاروان که بر گذر است
(همان: ۶۵)

At night, when the Sky Turks move, the caravan of Hayat is on the alert.
Turks loot the caravans on the way when immigrating (The same source, P. 65).

هر که از راه گوش کشته شود زاندرن پوست خون او هدر است
(همان: ۶۷)

Whoever is killed by the ear, his blood is wasted (The same source, P. 67).

خاکپاشان که بر آن سنگ سیه بوسه زنند نور در جوهر آن سنگ معبا بینند
از بسی سنگ سیه بوسه زدن وقت وداع چشمه خضر ز ظلمات مفاجا بینند
(همان: ۹۸)

Those who kiss the black stone will see the light in the essence of that stone.
Kissing Hajar al-Aswad while saying goodbye to it suddenly shows them the Khidr spring (The same source, P. 98).

به حق آنکه دهد بچگان بستان را سپیدشیر ز پستان سرسیاه سحاب
(همان: ۵۰)

By the right of the one who gives the children of Bostan (flowers) a white lion from the breast of the black head of Cloud (The same source, P. 50).

In this article, attempts have been made to resolve the ambiguity of some verses of Khaghani's poems. Accordingly, the opinions of the commentators of the mentioned verses have been mentioned, and followed by that, the reasons for the inaccuracy or inadequacy of their opinions have been discussed. last but not least, by the assistance provided by the evidence from prose and verses of Persian literature and the evidence from Khaghani's own poetry, a more meticulous explanation has been provided, in this respect. Also, by using Ibn Battuta's travelogue, which is referred to as a descriptive text, the ambiguity of two consecutive verses about Hajar al-Aswad (black stone embedded in the house of the Kabe) has been resolved. Also, by correcting the reading of a verse that has become ambiguous due to the misreadings, we have tried to provide an acceptable meaning in this regard.

Results and Discussion:

In this article, it has been shown that it is necessary to pay attention to several points to understand the concept of Khaghani's poetry more precisely. Prior to anything, is the poet's unconventional word formations with the suffix "Setan". Secondly, the specific use of verbs is addressed. As an instance, the known verbs are used to convey the unknown meaning; including the verb "to kill" which the poet used to mean "to be killed". The third is to pay attention to alliteration and verbal proportions, which is highly desired by the poet, and with the help of this alliteration, the misreading of a verse is corrected. Last but not least, the fourth is to pay attention to the poet's special combinations and metaphors. In two consecutive verses, to get Khaghani's description of

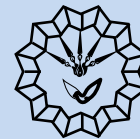

the Black Stone, *Ibn-e Battuta's travelogue* is referred to. In this article, composition of "Hadar raftan-e khun" (waste of blood) means to be killed, which is not found in Persian dictionaries.

Conclusion:

Khaqani's works are one of the most difficult Persian poems. The new method, which is used in the poem "Tarigh-e gharib" (strange way), has made it difficult to be similar to his poetry. Unlike the poetry of Sadi and Hafez, it is difficult for ordinary people to get connected with this type of poetry. Despite the valuable research that has been done in the analysis of Khaghani's poems, there are still many verses whose meaning has not been unraveled. In the current research, factors such as paying attention to Khaghani's special way of wording, his different way of using words, expressions and terms, using *travelogue of Ibnu Batuta*, the correct reading, incorrect or insufficient meanings presented for some verses have been taken into account in Khaghani poems to be revised and their semantic knots to be opened.

Keywords: Khaghani, ode, explanation, bad reading

تأملی در شرح چند بیت از قصاید خاقانی

جمیله اخیانی^۱

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران. رایانامه: j_akhyani@znu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۰۶

واژه‌های کلیدی:

خاقانی،

قصیده،

شرح،

بدخوانی.

قصاید خاقانی از دشوارترین و دیربابت‌ترین اشعار فارسی است و از دیرباز تاکنون شروع فراوانی بر آن‌ها نوشته شده است. درباره عوامل این دیریابی و آنچه موجب دشواری فهم دقیق اشعار او شده است، بسیار گفته شده و تلاش‌های فراوانی برای رفع این دشواری‌ها انجام گرفته است. با وجود این و علی‌رغم تلاش‌های ارزشمند شارحان و خاقانی‌پژوهان، همچنان گره برخی از ابیات قصاید خاقانی ناگشوده مانده است و معانی ارائه‌شده از سوی شارحان برای این ابیات، قانع‌کننده به نظر نمی‌رسد. بخشی از این ابهام‌ها مربوط به شیوه خاص خاقانی در ساختن واژه‌ها و ترکیب‌ها و برخی دیگر مربوط به شیوه خاص وی در به کار بردن واژه‌ها، فعل‌ها و عبارت‌ها و... است که طرز غریب به وجود آورده است؛ اما ابهام برخی دیگر از ابیاتش، ناشی از خوانش نادرست آن‌هاست. در مقاله حاضر کوشیده‌ایم با کمک شواهدی از ادب فارسی و شعر خاقانی و در یک بیت استفاده‌شده در یکی از متون توصیفی موازی، ابهام برخی از ابیات قصاید وی را برطرف کنیم. بر این اساس به توضیح و تشریح چند بیت که با وجود توضیحات شارحان معانی آن‌ها همچنان مبهم مانده است، می‌پردازیم. نیز با اصلاح خوانش یک بیت که از رهگذر بدخوانی دچار ابهام شده است، می‌کوشیم معنای قابل‌قبولی برای آن ارائه کنیم.

استناد: اخیانی، جمیله (۱۴۰۲). تأملی در شرح چند بیت از قصاید خاقانی. پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی، ۴(۴)، ۱-۱۸.

© نویسنده گان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltip.2023.9596.1189>

۱. مقدمه

خاقانی شروانی از بزرگ‌ترین شاعران ادب فارسی است که از جهاتی در میان هم‌صنفان خود بی‌نظیر است. «این گوینده استاد اگرچه در انجام دوره قصیده‌سرایی که گذشتگان بیشتر معانی و افکار مناسب آن را به دست آورده و تقریباً بر و بوم معنی را رفته بودند ظهور کرد... فکر بلندپرواز و قریحت معنی‌آفرین و لفظ‌پرداز او پا از درجه تقلید برتر نهاد و آن معانی و مضامین که قدما از نظم کردن آن به واسطه وجود زمینه‌های روشن‌تر تن زده یا بر آن ظفر نیافته بودند به نظم آورد و در عرصه شاعری روش و سبکی جدید به ظهور آورد» (فروزانفر، ۱۳۸۷: ۶۱۵). همین روش جدید که شاعر آن را «طریق غریب» خوانده است^(۱)، سبب شده که شعر خاقانی برخلاف شعر بزرگانی مانند سعدی و حافظ به میان عامه مردم راه نیاید. از سوی دیگر همین طریق غریب پژوهش‌های فراوانی را در اشعار او سبب شده و بیت به بیت قصاید او واکاوی شده است. با وجود این کوشش‌های ارزنده که حل بسیاری از دشواری‌های شعر خاقانی را ممکن ساخته است، هنوز ابیات بسیاری در دیوان او دیده می‌شوند که توضیحات شارحان خواننده را قانع نمی‌کند و پژوهش‌های دقیق‌تری را می‌طلبد.

بر این اساس در این مقاله، ابیاتی از قصاید خاقانی را مورد تدقیق دوباره قرار داده و کوشیده‌ایم از آن‌ها گره‌گشایی کنیم و معنای قابل‌قبولی برای آن‌ها ارائه دهیم.

۲. پیشینه پژوهش

قصاید خاقانی از زمره دشوارترین قصاید فارسی محسوب می‌شود؛ از این رو از گذشته تا امروز شروح متعددی بر قصاید او نوشته شده است: نقد و شرح عبدالوهاب حسینی بر دیوان خاقانی (معموری، ۱۳۷۳) و شرح شادی‌آبادی بر قصاید خاقانی (شادی‌آبادی، ۱۳۹۸) از جمله شروحي است که از گذشته به دست ما رسیده است؛ نقد و شرح قصاید خاقانی (استعلامی، ۱۳۸۷) و شرح دیوان خاقانی (برزگر خالقی، ۱۳۹۰) به شرح همه قصاید خاقانی پرداخته‌اند؛ گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی (کزازی، ۱۳۸۹) که به گزارش آنچه استاد دشواری تشخیص داده‌اند، اختصاص دارد؛ کتاب‌هایی که به شرح تعدادی از قصاید خاقانی پرداخته‌اند؛ مانند مالک ملک سخن (ماهیار، ۱۳۸۸) و بزم دیرینه عروس (معدن‌کن، ۱۳۸۹) و جام عروس خاوری (معدن‌کن، ۱۳۸۷) و کتاب‌هایی که به نقد شروح پیش از خود پرداخته‌اند، مانند: نقد صیرفیان (ترکی، ۱۳۹۴)، ساقی به یاد دار (قره‌بگلو، ۱۳۹۵) و نیز سر سخنان نعر خاقانی (ترکی، ۱۳۹۸) که تأملاتی در شرح بیت‌های دشوار خاقانی دارد. علاوه بر اینها گزیده‌های متعددی نیز از اشعار خاقانی فراهم آمده که با شرح و توضیح ابیات همراه است (رک: مهدوی‌فر، ۱۳۹۹). علاوه بر اینکه مقالاتی نیز در شرح بیت یا ابیاتی از

قصاید خاقانی نوشته شده است؛ از جمله: «شرح، تحلیل و تصحیح چند بیت دشوار از خاقانی شروانی» (احمدپور و ضرونی، ۱۳۹۱)، «شرح و تحلیل ابیتی دشوار از خاقانی به پنج انامل به فتح باب سخن» (سلطان محمدی و سادات ابراهیمی، ۱۳۹۵)، «تحلیل ابیاتی از دیوان خاقانی شروانی همراه با نقد شروع پیشین» (سادات ابراهیمی و سلطان محمدی، ۱۳۹۷) و «شرح چند بیت از خاقانی با رویکردی انتقادی به دیگر شروع» (سلطان محمدی و سادات ابراهیمی، ۱۳۹۸). بدیهی است ابیاتی که در مقاله حاضر آمده است برای نخستین بار مطرح می‌شود.

۳. بحث و بررسی

دل خاکی به دست خون افتاد اشک خونین دیت‌ستان برخاست

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۶۰)

این بیت، از ابیات نخستینِ حبسیه «راحت از راه دل چنان برخاست» است. دست خون «بازی آخرین نرد است که کسی همه چیز را باخته باشد و گرو بر سر خود یا بر یکی از اعضای خود بسته باشد» (ماحوزی، ۱۳۷۷: ۲۲۴). اختلاف نظر خاقانی پژوهان در این بیت بر سر ترجیح «دیت‌ستان» یا «ندب‌ستان» است. عبدالرسولی (خاقانی، ۱۳۱۶: ۷۱)، کزازی (خاقانی، ۱۳۸۷: ۹۱) و برزگر خالقی (۱۳۹۰: ۳۱۹) «ندب‌ستان» را ترجیح داده‌اند. به نوشته کزازی «خاقانی... دل خاکی را در هم‌آوردی با روزگار درمانده و ناتوان انگاشته است و در پی آن، اشک خونین را که مانده توش و توان دل را از او می‌ستاند، ندب‌ستان دانسته است» (کزازی، ۱۳۸۹: ۱۲۶). با این توضیح اشک بیش از اینکه طرفدار دل خاقانی باشد، در مقابل او خواهد بود؛ چراکه ندب‌ستان هم شده و توش و توانش را می‌ستاند؛ درحالی که خاقانی معمولاً از اشک انتظار یاری دارد:

شهر بند فلکم خسته غوغای غمان چون زیم گر به من از اشک حشر می‌نرسد

گریه گه‌گه نکند یاری از آن گریم خون که چو خواهم مددی ساخته‌تر می‌نرسد

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۵۴۲)

برزگر خالقی (۱۳۹۰: ۳۱۹) فقط به توضیح «اشک خونینم در گریه به آخرین مرحله رسید» بسنده کرده و توضیح راه‌گشایی ندارد. استعلامی (۱۳۸۷: ۲۶۲)، ماحوزی (۱۳۷۷: ۱۸۰)، اشرف‌زاده (۱۳۸۵: ۶۲) و ترکی (۱۳۹۸: ۳۱۹) «دیت‌ستان» را ترجیح داده‌اند. استعلامی (۱۳۸۷: ۲۶۲) می‌نویسد: «در این دست‌خون، تنها اشک می‌تواند دیه قتل خاقانی را طلب کند، یعنی خون او را می‌ریزند و دیه‌ای هم نمی‌پردازند» (همان، ۲۶۴).

ماحوزی (۱۳۷۷: ۲۲۴) فقط به توضیح اصطلاحات بیت بسنده کرده است. اشرفزاده (۱۳۸۵: ۶۲) می‌نویسد: «دل صنوبری به خون کشیده شد و خونابه اشک خون‌خواه او شد». ترکی (۱۳۹۸: ۳۱۹) نیز «دیت‌ستان» را به این دلیل که در شعر خاقانی سابقه دارد بر «ندب‌ستان» ترجیح می‌دهد و می‌نویسد: «اینک اشک خونین اوست که دیت‌ستان دل قربانی شده است» (همان: ۳۱۴)؛ اما هیچ‌کدام توضیح نداده‌اند که اشک چگونه قرار است دیه دل خاقانی را بستاند.

گرچه «ندب‌ستان» تنها در نسخه عبدالرسولی آمده است، به چند دلیل می‌توان آن را بر «دیت‌ستان» ترجیح داد: اول اینکه «دیت» ربطی به بازی نرد که اصطلاحات مربوط به آن در این بیت به کار رفته است، ندارد؛ شرط بازی از قبل تعیین می‌شود و طرفین با پذیرش آن بازی می‌کنند؛ بنابراین اگر شرط بازی «خون» هم باشد، قاعدتاً نیازی به دیه نخواهد داشت. آنچه نیاز به دیه دارد، «کشتن» است؛ چنان که جستجو در اشعار خاقانی هم همین را نشان می‌دهد:

در مذهب عشاق چنان است شریعت کان را که بکشند دیت باز نخواهند

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۵۸۳)

عقل اگر در میانه کشته شود دیت از باده‌خانه بستانیم

(همان: ۴۸۴)

دوم اینکه «ندب» در شعر خاقانی سابقه دارد و اتفاقاً باز هم با دست‌خون همراه شده است:

در گرو عشق او جان و دلی داشتم در سه ندب دست‌خون هر سه نگارم ببرد

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۵۲۰)

سوم به دلیل «اصالت بدیعی» و تناسب با «دست‌خون» (رک: مهدوی‌فر، ۱۳۸۹: ۸۸)؛ چنان که خاقانی هر جا از دست‌خون سخن گفته، معمولاً به یکی از اصطلاحات نرد هم اشاره کرده و «ندب» هم جزء همین اصطلاحات است و چهارم بنا بر قاعده ارجح بودن ضبط دشوار (رک: جهانبخش، ۱۳۹۰: ۴۹)، «ندب» نسبت به «دیت» ضبط دشوارتر محسوب می‌شود، اما آنچه مورد نظر نگارنده است و در توضیحات خاقانی پژوهان دیده نمی‌شود، رابطه «اشک خونین» با «ندب‌ستانی» است؛ یعنی اشک چگونه این «ستاندن» را انجام می‌دهد.

به نظر می‌رسد در این بیت با ترکیب‌سازی غیرعادی شاعر با «ستان» مواجهیم. «ستان» (setan) بن مضارع «ستاندن» است، اما پسوند «ستان» (estan) نیز داریم که نوشتار آن شبیه «ستان» است و واژه‌های

فراوانی در فارسی با آن ساخته شده است؛ واژه‌هایی مانند گلستان، بوستان، نخلستان و... که این پسوند در آنها مفید معنای «جایی که آن چیز به فراوانی در آن موجود باشد» است. نکته مهم درباره کاربرد واژه‌های ساخته شده با این پسوند در ادب فارسی این است که بسیاری اوقات این پسوند به خاطر وزن شعر، نه با تلفظ معمول خود «ستان» بلکه با تلفظ «ستان» (بن فعل) باید خوانده شود؛ مثلاً واژه «گلستان» در بیت زیر «گلستان» خوانده می‌شود:

کنون بلبل بشاخ سرو بر تو راه‌خوان گردد چرای آهوان هر ساعتی در گلستان باشد

(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۳۰)

خود خاقانی در بیت بعدی همین قصیده، واژه «نمکستان» را به معنی نمک‌زار بکار برده که باید نمک‌ستان خوانده شود:

آب شور از مژه چکید و بیست زیر پایم نمکستان^(۲) برخاست

به نظر می‌رسد «نمکستان» نیز با این پسوند مکانی ساخته شده، نه چنان که تصور شده با بن فعل به معنای «ستانده». در شعر خاقانی گاه شواهدی از واژه‌سازی‌های غیر معمول با این پسوند دیده می‌شود؛ از جمله «دلستان» که معمولاً در شعر فارسی به صورت «دلستان» به معنی «ستانده دل = دلبر» به کار رفته است، اما خاقانی آن را به معنی «مکانی که در آن دل به فراوانی ریخته شده = دلزار» به کار برده است:

سروی ز بستان ارم، شمع شبستان حرم رویش گلستان عجم کویش دلستان دیده‌ام

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۴۵۳)

و برعکس همین واژه را با تلفظ «ستان»، اما به معنی «دلستان» (ستانده دل) به کار برده است:

خال مشک از روی گندم‌گون خاتون عرب عاشقان را آرزو بخش و دلستان آمده

(همان: ۳۷۰)

در بیت زیر نیز «ستان» را با یک تلفظ، به دو معنی به کار برده است:

عقل که اقطاع اوست شهرستان وجود شهره‌تر از تیغ تو شهرستان^(۳) دیده نیست

(همان: ۵۲۲)

شهرستان در مصراع اول از شهر + پسوند مکان ساخته شده است؛ در حالی که در مصراع دوم از شهر + بن فعل و به معنی شهرستانده (فاتح شهر).

در بیت مورد بحث نیز خاقانی همین واژه‌سازی را انجام داده و پسوند «ستان» را با تلفظ «ستان» (بن فعل) آورده است. بر این اساس «نمکستان» به معنی «جایی که نمک مورد شرط در آنجا به فراوانی ریخته

شده» خواهد بود. «ندب» شرط بازی است. دل به دست خون افتاده؛ یعنی باید شرط بازی را که «خون» است، فراهم کند. برای اجرای این شرط فقط اشک خونین می‌تواند کمک کند. اشک با بارش خونین خود «ندب‌ستان = ندب‌زار»ی ایجاد کرده تا بتواند «خون» لازم را برای دل که اکنون به دست خون افتاده است، فراهم کند^(۴). مضمون بیت زیر نیز شبیه آنچه گفته شد، است:

خاقانیا حریف فراقی به دست‌خون در خون نشسته‌ای چه غم دست‌خون بری

(همان: ۶۸۹)

بعد کشتن قصاص خاقانی از در شاه‌نشان برخاست

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۶۲)

این بیت، بیت پایانی حبسیه «راحت از راه دل چنان برخاست» است؛ قصیده‌ای که شاعر پس از بیان اندوه خود در حبس، به دریافتن خبر آزادی اشاره می‌کند، اما منظور شاعر در این بیت چیست؟ کزازی (۱۳۷۶: ۷۵) می‌نویسد: «شاه‌نشان پس از رنج و ستمی بسیار که بر خاقانی روا داشته‌اند، با مهر و نواخت خویش، آن بیداد را تاوان داده است و جبران کرده است». از آنجاکه شاه خود فرمان حبس خاقانی را داده، به نظر می‌رسد استاد هم «کشتن» و هم «قصاص» را به شاه نسبت داده است. استعلامی (۱۳۸۷: ۲۶۷) منظور خاقانی را این می‌داند که «حبس مرا کشت و دیگر به صدور حکم قصاص نیازی نیست». این که حبس خاقانی را کشته، درست است، اما بخش دوم توضیح، قانع‌کننده به نظر نمی‌رسد؛ چرا که اتفاقاً بعد از کشتن است که نیاز به قصاص پیدا می‌شود، نه قبل از آن. برزگر خالقی (۱۳۹۰: ۳۲۲) فقط به توضیح «شاه‌نشان» بسنده کرده است. ترکی (۱۳۹۸: ۳۱۷) در بخش «نگاه کلی» می‌نویسد: «در بیت پایانی باز جای این گله را برای خودش باقی می‌گذارد که حکم آزادی او مثل نوشداروی بعد از مرگ سهراب است و به این ترتیب اندوه و ناخشنودی خود را از این فرمان نابه‌هنگام ابراز می‌کند؛ اما این توضیح با دو بیت قبل بیت مورد بحث نمی‌خواند که در آنها شاعر نه تنها اندوهی ابراز نمی‌کند، بلکه از پایان یافتن طوفان و نابودی غم سخن می‌گوید:

قضی‌الامر کافت طوفان به بقای خدایگان برخاست

نیست غم چون به خواستاری من خسرو صاحب‌القران برخاست

به نظر می‌رسد، آنچه موجب دشواری بیت شده، واژه «کشتن» است. «کشتن» علاوه بر معنی «به قتل رساندن، نابود کردن و مترادفات آن» به معنی «کشته شدن» (فرهنگ سخن، ذیل کشتن) هم هست. شواهد زیر از این جمله است:

به پیش سران پندها دادیم نهانی به کشتن فرستادیم
(فردوسی، ۱۳۷۵/۱۹۹۷: ۴۲۱)

مرا کشتن آسان‌تر آید ز ننگ اگر بازمانم به جایی ز جنگ
(همان: ۴۰۱)

بیفگن تیغ و دستت بند را ده که بند از مرگ و از کشتن ترا به
(فخرالدین اسعد گرگانی، ۱۳۳۷: ۳۶۸)

خاقانی نیز بارها «کشتن» را به معنی «کشته شدن» به کار برده است:

بی‌زبانان بر زبان بی‌زبانی شکر حق گفته وقت کشتن و حق را زبان‌دان دیده‌اند
(خاقانی، ۱۳۷۴: ۹۴)

سرنامه عشق کشتن آمد سرنامه خلق زندگانی
(همان: ۶۹۵)

در بیت مورد بحث نیز «کشتن» به همین معنی «کشته شدن» مناسب‌تر است تا کسی را کشتن. خاقانی می‌گوید بعد از کشته شدنم، فرمان قصاصم از درگاه شاه صادر شد؛ درواقع «قصاص» را به درگاه شاه نسبت می‌دهد نه کشتنش را. اکنون پرسش این است که پس قاتل خاقانی کیست؟ و چه کسی باید «قصاص» شود؟ قاتل خاقانی «حبس» است که به تدریج او را کشته است؛ «حبسی» که در سه بیت ابتدای این قصیده از آن سخن می‌گوید: حبسی که راحتی را چنان از او دور کرده که دلش دیگر در بند جان نیست؛ از او فقط نفسی مانده بوده و آن نفس هم از بین رفته است؛ سایه‌ای از او مانده بود که آن سایه هم گم شده و در نتیجه نشانی از او در عالم نمانده است. به این ترتیب قاتل او «حبس» است که طبق فرمان شاه این قاتل باید قصاص شود، اما شاه چگونه این قاتل را قصاص خواهد کرد؟ با کشتن او و «کشتن حبس» یعنی صدور فرمان آزادی خاقانی. درواقع خاقانی می‌گوید حبس مرا کشت، اما شاه با صدور فرمان آزادی من (که معنایش از بین رفتن حبس است)، قاتلم را قصاص کرد.

شب که ترکان چرخ کوچ کنند کاروان حیات بر حذر است
چند ترکان کنند بر سر کوچ غارت کاروان که بر گذر است

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۶۵)

این دو بیت از قصیده‌ای است با مطلع «قلم بخت من شکسته سر است». عبدالرسولی به جای «چند»، در بیت دوم «خیل» دارد (رک: خاقانی، ۱۳۱۶: ۶۸) که مناسب‌تر به نظر می‌رسد و کزازی هم آن را ترجیح داده است (رک: خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۰۸). روشن است که منظور از «ترکان چرخ»، ستارگانند، اما معنی کلی دو بیت چیست؟ استعلامی (۱۳۸۷: ۲۷۶) توضیح می‌دهد که منظور از «کوچ»، سیر شبانه ستارگان است نه رفتن و دور شدن آنها. امامی (۱۳۸۷: ۱۶۵) هم کوچ را کنایه از حرکت سیارات گرفته است. برزگر خالقی (۱۳۹۰: ۳۲۲) می‌نویسد: «ستارگان که در شب به وسط آسمان می‌آیند و حمله می‌کنند، قافله زندگی در بیم و هراس است» و اضافه می‌کند که «دزدان در قدیم معمولاً شب‌هنگام به کاروان حمله می‌بردند». به این ترتیب به نظر می‌رسد وی «کوچ» را «حمله» معنی کرده است. ترکی (۱۳۹۸: ۳۲۸) در بخش «نگاه کلی» به این قصیده، به این دو بیت نیز اشاره دارد: «ترکان چرخ نیز که ستارگان آسمان هستند، شب‌هنگام به غارت کاروان عمر انسان مشغول‌اند». چنان که ملاحظه می‌شود، هیچ کدام از شارحان ارتباط ستارگان و حرکتشان را با غارت کاروان عمر انسان توضیح نداده‌اند.

آنچه برای شرح این دو بیت شایسته توجه است، «کوچ ستارگان» است. کوچ به معنی رفتن و ترک کردن جایی به صورت دسته جمعی است؛ نه فقط حرکت کردن. شواهد آن نیز در ادب فارسی فراوان است؛ از جمله:

دست شسته ز حضرتش تلیس کوچ کرده ز کوی او ابلیس
(سنایی، ۱۳۶۸: ۲۳۶)

بدرود که عزم کوچ کردم رفتم نه چنان که باز گردم
(نظامی، ۱۳۶۳: ۱۵۹)

در بیت‌های زیر، خاقانی نیز همین معنا را از «کوچ» اراده کرده است:

بس غریبند در این کوچه شر، کوچ کنید به مقیمان نو این کوچه شر بازدهید
(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۶۳)

دانم که کوچ کردی ازین کوچه خطر ره بر چهار سوی امان چون گذاشتی
(همان: ۵۳۱)

به این ترتیب کوچ ستارگان به معنی ترک کردن دسته‌جمعی آسمان و به عبارت دیگر ناپدید شدن آنها از آسمان است، نه آشکار شدن یا حرکتشان در آسمان. رفتن و ناپدید شدن آنها هم‌زمانی است که شب به پایان می‌رسد؛ پس «کوچ ستارگان» یعنی «تمام شدن شب و فرارسیدن صبح». از آنجا که ستارگان به «ترکان» تشبیه شده‌اند (که ظاهراً در مسیر کوچ خود به کاروان‌های سر راه، حمله می‌کرده و آنها را غارت می‌کرده‌اند)، شاعر هشدار می‌دهد وقتی در پایان شب، ستارگان کوچ می‌کنند (شب به پایان می‌رسد)، کاروان عمر ما به هراس می‌افتد؛ چرا که آنها مانند ترکانی هستند که به هنگام رفتن، کاروان عمر ما را هم غارت می‌کنند؛ به عبارت دیگر شاعر می‌خواهد توجه دهد که با گذشت هر شب، یک روز از عمر ما کم می‌شود؛ گویی کاروان عمر ما به وسیله ستارگان غارت شده است.

هر که از راه گوش کشته شود زاندرن پوست خون او هدر است

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۶۷)

فرهنگ سخن یکی از معانی «هدر» (ذیل همین کلمه) را از بین رفته، باطل، تباه آورده و همین بیت خاقانی را شاهد آورده است. لغت‌نامه نیز همین شاهد را برای معنی باطل و ضایع آورده است (رک: لغت‌نامه، ذیل هدر). شارحان این ابیات نیز همین معنا را برای «هدر» آورده‌اند؛ چنان که معموری (۱۳۷۳: ۱۱۸) می‌نویسد: «مقصود آنکه شخصی هرگاه چیزی مکروه جایی بشنود و هلاک شود خون او گراندرن^(۵) پوست ریخته شده پرسش ندارد چه حکم شرع بر ظاهر است». مصحح شرح معموری در تعلیقات با توضیح اینکه معنی درست نیست، توضیح خودش هم مشکلی را حل نمی‌کند: «هر کس خبر مرگ او به گوش‌ها برسد - یعنی از نظر مردم مرده باشد - همچنان نمرده، خون او هدر رفته و او حکم مرده دارد» (همان: ۵۹۸). ترکی (۱۳۹۸: ۳۳۰) نیز همین استنباط را دارد: «... چون قتل او علامت بیرونی ندارد خون او به هدر می‌رود». برزگر خالقی (۱۳۹۰: ۳۳۷) بدون توضیح درباره «هدر»، معنایی متفاوت ارائه می‌کند: «... شایسته است که خون روان زیر پوستش ریخته گردد و جسمش نیز نابود شود».

آنچه در این بیت، شایسته تدقیق است، «هدر رفتن خون» است که در فرهنگ‌ها نیامده است و شارحان خاقانی نیز به آن توجه نکرده‌اند. درست است که «هدر شدن / گشتن / بودن» به معنی «ضایع شدن» است؛ اما وقتی این مصدر با واژه «خون» همراه می‌شود و به صورت «خون کسی هدر شدن / گشتن / بودن» به کار می‌رود، به معنی «کشته شدن، از بین رفتن» هم هست. شواهد فراوانی از این اصطلاح با معنی گفته شده در ادب فارسی وجود دارد. نمونه‌های زیر از این دست است:

ایا ز بخشش تو خیل آز گشته هبا ویا ز رامش تو خون شرم گشته هدر

(قطران تبریزی، ۱۴۰۱: ۲۲۸)

دمنه گفت عاقبت وخیم کدامست؟ گفت رنج نفس شیر و سمت نقض عهد و هلاک گاو و هدر شدن خون او و پریشانی جماعت لشکر» (منشی، ۱۳۶۲: ۱۱۴).

شگال چون این بشنید دانست که مقام توقف نیست از پشت خر بجست و روی بگریز نهاد سگان دیه در دنبال او رفتند و خون آن بیچاره هدر گشت (روایینی، ۱۳۶۶: ۸۸).

ای ز تاراج سخایت کیسه دریا تهی وی بفتوی سرانگشت تو خون کان، هدر

(کمال‌الدین اصفهانی، ۱۳۴۸: ۵۰)

در بیت مورد بحث نیز این عبارت به همین معنی «کشته شدن» است، نه «ضایع شدن». «زاندرون پوست خون او هدر است» یعنی درون پوستش کشته شده است. به این ترتیب معنی بیت چنین خواهد بود: هر کس از طریق گوشش (شنیدن خبرهای ناخوشایند) کشته شود، در زیر پوستش مرده است؛ یعنی ظاهراً پوستش (جسمش) سالم است، اما درون همین جسم به ظاهر سالم، مرده است.

خاکپاشان که بر آن سنگ سیه بوسه زنند نور در جوهر آن سنگ معبا بینند
از بسی سنگ سیه بوسه زدن وقت وداع چشمه خضر ز ظلمات مفاجا بینند

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۹۸)

این دو بیت مربوط به یکی از قصاید خاقانی در توصیف کعبه و حال و هوای راهیان حج است و با مطلع «شبروان چو رخ صبح آینه سیما بینند» آغاز می‌شود. شاعر در این دو بیت، حجرالاسود را توصیف می‌کند. آنچه در اینجا مورد نظر است، منظور شاعر از «معبا بودن نور در جوهر حجرالاسود» و «دیدن چشمه خضر از ظلمات» است. قره‌بگلو (۱۳۶۸: ۸۴) می‌نویسد: «انسانی که دلش تجلی گاه انوار حقیقت است، وقتی حجرالاسود را لمس می‌کند، هاله‌ای از نور تنیده بر گرد آن و جهانی روشنایی در اندرون آن می‌بیند». وی در ادامه با ارجاع به ترجمه تفسیر طبری (همان: ۹۳) مبنی بر اینکه حجرالاسود سنگی سپید بوده که از شومی دست کافران سیاه شده، می‌نویسد: «شاید ذهنش متوجه این باور هم باشد که ابتدا این سنگ سفید بوده و دست‌های ناپاک رنگ آن را دیگرگون کرده» (همان). استعلامی (۱۳۸۷: ۳۶۹) می‌نویسد: «حاجیانی که حجرالاسود را می‌بوسند در تیرگی آن آب حیات خضر را می‌بینند، یعنی خود را به جاودانگی پیوسته می‌یابند». کزازی (۱۳۸۹: ۲۴۷) نکته خاصی در این مورد ندارد: «... در گوهر و نهاد آن سنگ که در خانه کعبه جای داده شده است، روشنایی می‌بینند». به نوشته امامی (۱۳۸۷: ۲۳۱) «اشاره به سپید‌گونگی قسمتی از حجرالاسود است و آن سپیدی را به چشمه خضر تشبیه کرده است. ظلمات اشاره

دارد به سیاهی حجرالاسود. تصور شاعر آن است که بوسه‌های حاجیان در وقت وداع با خانه کعبه و لمس کردن حجرالاسود سبب شده است تا قسمتی از آن سپید گردد». وی در توضیح مصراع دوم بیت دوم می‌نویسد: «ناگهان درخشش و نوری همانند تابناکی چشمه خضر در ظلمات را، از آن سنگ (=حجرالاسود) مشاهده می‌کنند؛ اما توضیح نداده است که چرا «ناگهان» این نور را می‌بینند؟ نظر معدن‌کن هم همین است (رک: ۱۳۸۹: ۲۲۹). برزگر خالقی (۱۳۹۰: ۴۴۵) فقط به توضیح مفردات بیت‌ها اکتفا کرده است. ماهیار (۱۳۹۴: ۱۱۳) ضمن ارجاع به دایره‌المعارف فارسی که رنگ حجرالاسود را سیاه مایل به قرمز دانسته که ذرات سرخ و زرد در آن دیده می‌شود، می‌نویسد: «مراد از نوری که در حجرالاسود دیده می‌شود همان ذرات سرخ و زرد است». قطعاً اگر منظور خاقانی این ذرات می‌بود، می‌توانست آنها را به ستارگان که پراکنده هستند، تشبیه کند، نه «چشمه» که یک پارچه است؛ چنان‌که وی بارها خورشید را به چشمه تشبیه کرده است^(۶). ترکی (۱۳۹۸: ۴۹۷) هم مانند قره‌بگلو به سپیدی پیشین حجرالاسود اشاره دارد: «این باور وجود داشته که حجرالاسود در آغاز سپید بوده و ذات آن با روشنی پیوند داشته و بر اثر استلام گناهکاران سیاه شده است» وی دو عبارت از *تاریخ‌نامه طبری و عجایب‌المخلوقات* طوسی را هم در تأیید این موضوع می‌آورد؛ اما پرسش این است که چرا فقط کسانی که بوسه می‌زنند و «ناگهان» این چشمه نور را مشاهده می‌کنند؟

می‌دانیم که خاقانی شاعر نکته‌های دقیق است. وی «در هر چیز و هر منظره‌ای با نهایت دقت و باریک‌بینی مخصوص نظر می‌افکند و جزئیات آن را چنان‌که رسم نگارگران و نقش‌پردازان چیره‌دست است چنان جلوه می‌دهد که پنداری نقاش چین است» (فروزانفر، ۱۳۸۷: ۶۱۵). به نظر می‌رسد این توصیف از حجرالاسود نیز حاصل همان جزئی‌نگری و ریزبینی اوست. ابن بطوطه که دو قرن پس از خاقانی به مکه رفته است، در توصیف حجرالاسود از نقطه سپید نورانی کوچکی در این سنگ سخن می‌گوید که می‌تواند راهگشای این بیت باشد: «و فی القطعه الصحیحه من الحجرالاسود مما یلی جانبه الموالی لیمین المستلمه نقطه بیضاء صغیره مشرقه کانه‌ها خال فی تلك الصفحه البهیه» (ابن بطوطه، ۱۹۹۷: ۳۷۴). «در قسمت سالم حجر که در سمت راست استلام‌کننده واقع می‌شود نقطه سپید نورانی کوچکی است که مانند خالی بر روی این صفحه زیبا به نظر می‌رسد» (ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ۱۷۸). ظاهراً همین نقطه سپید نورانی بر روی سیاهی این سنگ است که توجه خاقانی را به هنگام بوسه زدن بر سنگ جلب کرده و او از آن به «جوهر نور» و «چشمه خضر در ظلمات» تعبیر کرده است. به نظر می‌رسد ذکر «مفاجا» هم برای این است که شاعر پس از بوسیدن سنگ، به‌طور غیرمنتظره با این نقطه سپید نورانی در سیاهی سنگ مواجه شده است.

به حق آنکه دهد بچگان بستان را سپیدشیر ز پستان سرسیاه سحاب

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۵۰)

این بیت مربوط به قصیده سوگندنامه خاقانی است که با مطلع «مرا ز هاتف همت رسد به گوش خطاب» آغاز می‌شود. همه شارحان خاقانی بدون استثنا مصراع دوم را «پستان سرسیاه سحاب» خوانده‌اند (رک: شادی‌آبادی، ۱۳۹۸: ۱۲۸، استعلامی، ۱۳۸۷: ۲۲۹، برزگر خالقی، ۱۳۹۰: ۲۷۳، کزازی: رک: خاقانی، ۱۳۸۷: ۷۶، ترکی، ۱۳۹۸: ۲۷۹-۲۸۰)، اما پرسش این است که چرا خاقانی ریزش باران را به پستان سرسیاه ابر نسبت داده است؟ مگر نه اینکه چنان که ترکی به درستی اشاره کرده «مادرانی که می‌خواسته‌اند طفل خود را از شیر بگیرند، سر پستان خود را سیاه می‌کرده‌اند»؟ پس چرا اکنون خاقانی ریزش باران را به آن نسبت داده است؟ ترکی می‌نویسد: «خاقانی در بیان لطف و قدرت خداوند به این نکته اشاره کرده که او از باب خلاف آمد عادت، از پستان سرسیاه ابر - به اعتبار سیاهی ابر - شیر سپید، یعنی قطرات زلال باران برای سیراب کردن بستان جاری می‌سازد». در نقد نظر وی باید گفت اگر منظور از خلاف آمد عادت در این بیت، جاری شدن باران سپید از ابر سیاه است که ربطی به خلاف آمد عادت ندارد؛ چرا که لزوماً هر چیز، رنگ خودش را ایجاد نمی‌کند، فی‌المثل یک گاو سیاه هم شیر سپید تولید می‌کند! اما اگر منظور این است که خداوند از پستان سرسیاه، شیر جاری می‌کند، باید گفت پستان سرسیاه، پستان خشک نیست که از آن شیر خارج نشود؛ بلکه اتفاقاً پستان شیردهنده‌ای است که مادر سر آن را سیاه کرده که نوزاد شیر نخورد. اگر خشکیده بود که نیاز به جلوگیری از خوردن طفل نبود! به گمان نگارنده خوانش خاقانی پژوهان در مصراع دوم نادرست است. با توجه به اصالت قرینه‌سازی در شعر خاقانی (رک: مهدوی‌فر، ۱۳۹۸: ۸۸) خوانش درست «سپیدشیر ز پستان سرسیاه سحاب» یعنی بدون کسره اضافه است. بر همین اساس، به قرینه ترکیب «سپیدشیر»، ترکیب موردنظر نیز باید «سرسیاه سحاب» خوانده شود، نه «سرسیاه سحاب». با این خوانش «سرسیاه» صفت سحاب خواهد بود، نه صفت پستان. ابر به اعتبار تیرگی «سرسیاه» خوانده شده که با توجه به اینکه فقط زنان جوان می‌توانند قابلیت زایمان و شیر دادن به نوزاد داشته باشند، «سرسیاه» می‌تواند کنایه از جوانی هم باشد. خاقانی در جای دیگر نیز «سیاه‌سر» را به معنی جوانی آورده است:

دیده دارد سپید بخت سیاه این سپید آفت سیاه‌سر است

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۶۲)

نکته دیگر اینکه چنان که اشاره شده، مادران سر پستان خود (بخش کوچکی از آن) را سیاه می کرده‌اند؛ آیا ابر باران‌زای بهاری فقط بخش کوچکی از آن تیره است؟ پاسخ منفی است. شواهد ادب فارسی در مورد پهناوری ابر تیره بهاری فراوان است؛ چنان که در دو بیت زیر ابر بهاری به پیل تشبیه شده است:

بر آمد پیلگون ابری ز روی نیلگون دریا چو رای عاشقان گردان چو طبع بیدلان شیدا

(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۱)

از ابر پیل سازم و از باد پیلبان وز بانگ رعد آینه پیل بی‌شمار

(منوچهری دامغانی، ۱۳۵۶: ۳۱)

خود خاقانی نیز ابر را به «نهنگ» و «پیل» تشبیه کرده است:

باز از تف زرین صدف شد آب دریا ریخته ابر نهنگ آساز کف لولوی لالا ریخته

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۳۷۹)

ابر چو پیل هندوان آمد و باد پیلبان دی مه روس طبع را کشته به پای زندگی

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۴۶۰)

از این رو این ابر باید سرش سیاه باشد، نه سر پستانش. به این ترتیب خاقانی می‌گوید: به حق کسی که از پستان ابر سرسیاه به نوزادان پستان (گل‌های تازه‌رویده)، شیر سپید (= باران) می‌دهد.

۴. نتیجه‌گیری

با وجود پژوهش‌های ارزشمندی که در تشریح قصاید خاقانی انجام شده، هنوز ابیاتی که گره معنایی آن‌ها گشوده نشده است، کم نیستند. در مقاله حاضر تعدادی از این ابیات که توضیحات شارحان هنوز نتوانسته ابهامات آن‌ها را برطرف کند، مورد بررسی قرار گرفت و کوشش شد معنای قابل قبولی برای آن‌ها ارائه شود. در پژوهش حاضر از طریق توجه به شیوه خاص خاقانی در واژه‌سازی، توجه به روش متفاوت وی در به کار بردن واژه‌ها، عبارات و اصطلاحات، استفاده از سفرنامه ابن بطوطه و توجه به خوانش درست کوشش شده است معانی نادرست یا نارسای ارائه شده برای برخی ابیات قصاید خاقانی اصلاح و گره معنایی آن‌ها گشوده شود.

پی‌نوشت

- (۱). هست طریق غریب اینکه من آورده‌ام اهل سخن را سزد گفته من پیشوا (خاقانی، ۱۳۷۴: ۳۹)
- (۲). گرچه با این خوانش، بیت مورد بحث به خاطر «نمک‌ستان» در بیت بعد دچار عیب ایضا خواهد بود، اما این عیب در شعر خاقانی بی‌سابقه نیست، چنان که در همین قصیده «گلستان» را هم قافیه کرده است (رک: خاقانی،

۱۳۷۴: ۶۱) که همین ایراد به آن هم وارد خواهد بود و در قصیده دیگری دو بیت با همین ایراد را پشت سر هم آورده است:

آن دید ضمیرم از ثنایت کز نیشان بوستان ندیده است

و آن بیند بزمت از زبانم کز بلبل گلستان ندیده است (همان: ۷۱)

(۳). کزازی (رک: خاقانی، ۱۳۸۷: ۷۴۴) «شهرستان» در مصراع اول را به صورت «شهرستان» حرکت گذاری کرده، درحالی که با توجه به وزن دوری در این ترکیب بند باید حتماً «شهرستان» خوانده شود. علاوه بر آن که با این خوانش بین دو «شهرستان»، آرایه جناس تام نیز برقرار می شود.

(۴). کزازی به جای «کشته»، «گشته» را ترجیح داده است (رک: خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۰۹)، اما توضیح خاصی در این بیت ندارد.

(۵). در متن به همین صورت است.

(۶). از جمله این دو بیت:

خاک در چشمه خور اندازد (خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۲۳)

دیر زی ای بحر کف که عطسه جودت چشمه مهر است کز غمام بر آمد (همان: ۱۴۵)

منابع

ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۷۰)، *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه محمدعلی موحد، جلد اول، چاپ پنجم، تهران: آگاه.

ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۹۹۷)، *رحلة ابن بطوطه، تحفة النظار في غرائب الامصار و عجائب الاسفار*، عبدالهادی التازی، المجلد الاول، الرباط: اکادیمية المملكة المغربية.

احمدپور، محمدمبین و قدرت الله ضرونی (۱۳۹۱)، «شرح، تحلیل و تصحیح چند بیت دشوار از خاقانی شروانی»، *متن شناسی ادب فارسی*، سال چهارم، شماره ۳، ۱۱۳-۱۲۶.

استعلامی، محمد (۱۳۸۷)، *نقد و شرح قصاید خاقانی*، چاپ اول، تهران: زوار.

اشرف زاده، رضا (۱۳۸۵)، *گزیده اشعار خاقانی شروانی*، چاپ اول، تهران: اساطیر.

امامی، نصرالله (۱۳۸۷)، *ارمغان صبح*، چاپ چهارم، تهران: جامی.

انوری، حسن، (۱۳۸۱)، *فرهنگ بزرگ سخن*، چاپ اول، تهران: سخن.

برزگر خالقی، محمدرضا (۱۳۹۰)، *شرح دیوان خاقانی*، جلد اول، چاپ دوم، تهران: زوار.

ترکی، محمدرضا (۱۳۹۸)، *سرسخنان نغز خاقانی*، جلد اول، چاپ اول، تهران: سمت.

جهانبخش، جويا (۱۳۷۸)، *راهنمای تصحیح متون*، چاپ سوم، تهران: میراث مکتوب.

خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۱۶)، *دیوان خاقانی شروانی*، به تصحیح و تحشیه علی عبدالرسولی، چاپخانه سعادت.

خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۷۴)، *دیوان خاقانی شروانی*، به کوشش ضیاء‌الدین سجادی، چاپ پنجم، تهران: زوار.

خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۸۷)، *دیوان خاقانی*، ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، چاپ دوم، تهران: مرکز دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲)، *لغت‌نامه*، چاپ اول از دوره جدید، تهران: دانشگاه تهران.

سادات ابراهیمی، سیدمنصور و امیر سلطان‌محمدی (۱۳۹۷)، «تحلیل ابیاتی از دیوان خاقانی شروانی همراه با نقد شروح پیشین»، *شعرپژوهی (بوستان ادب)*، سال دهم، شماره چهارم، ۱۱۳-۱۳۶.

سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۶۳)، *کلیات سعدی*، به اهتمام محمدعلی فروغی، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر. سنایی، مجدود بن آدم (۱۳۶۸)، *حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه*، به تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

سلطان‌محمدی، امیر و سیدمنصور سادات ابراهیمی (۱۳۹۵)، «شرح و تحلیل بیتی دشوار از خاقانی به پنج انامل به فتح باب سخن»، *کهن‌نامه ادب پارسی*، سال هفتم، شماره اول، صص ۷۳-۸۷.

سلطان‌محمدی، امیر و سیدمنصور سادات ابراهیمی (۱۳۹۸)، «شرح چند بیت از خاقانی با رویکردی انتقادی به دیگر شروح»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، سال یازدهم، شماره ۴، صص ۱۱۳-۱۳۳.

شادی‌آبادی، محمد بن داوود بن محمود (۱۳۹۸)، *شرح شادی‌آبادی بر قصاید خاقانی*، تصحیح خسرو شهابی، چاپ اول، تهران: مشق شب.

فرهنگ جدید عربی-فارسی (ترجمه منجدالطلاب) (۱۳۶۸)، به ترجمه محمد بندر ریگی، چاپ ششم، تهران: اسلامی.

فرخی سیستانی، علی بن جولوغ (۱۳۷۱)، *دیوان حکیم فرخی سیستانی*، به کوشش دبیرسیاقی، چاپ چهارم، تهران: زوار.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۹۷/۱۳۷۵)، *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر پنجم، کالیفرنیا: مزدا با همکاری بنیاد میراث ایران.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۷)، *سخن و سخنوران*، چاپ اول، تهران: زوار.

قطران تبریزی (۱۴۰۲)، *دیوان قطران تبریزی*، تصحیح محمود عابدی، مسعود جعفری، چاپ اول، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

قره‌بگلو، سعیدالله (۱۳۶۸)، «طرح چند بیت از خاقانی و توضیح یک ماجرای تاریخی از قصیده‌ای از وی»، *جستارهای نوین ادبی*، شماره ۸۴، ۷۹-۹۴.

کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۷۶)، *سراچه آوا و رنگ*، چاپ اول، تهران: سمت.

- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۹)، گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی، چاپ ششم، تهران: مرکز.
- کمال‌الدین اصفهانی، ابوالفضل (۱۳۴۸)، دیوان خلاق‌المعانی ابوالفضل کمال‌الدین اسمعیل اصفهانی، به اهتمام بحرالعلومی، تهران: کتاب‌فروشی دهخدا.
- ماحوزی، مهدی (۱۳۷۷)، آتش اندر جنگ، چاپ اول، تهران: سخن.
- ماهیار، عباس (۱۳۹۴)، برگزیده‌ای از دیوان خاقانی، چاپ اول، تهران: سمت.
- منشی، ابوالعالی نصرالله (۱۳۶۲)، کلیله و دمنه، تصحیح مجتبی مینوی، چاپ هفتم، تهران: دانشگاه تهران.
- معدن‌کن، معصومه (۱۳۸۹)، بزم دیرینه عروس، چاپ ششم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- معموری، عبدالوهاب (۱۳۷۳)، نقد و شرح عبدالوهاب حسینی بر دیوان خاقانی، پایان‌نامه تحصیلی دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی، به کوشش محمدحسین کرمی، دانشگاه تهران.
- منوچهری دامغانی، ابوالنجم احمد ابن قوس ابن احمد (۱۳۵۶)، دیوان منوچهری دامغانی، به تصحیح محمد دبیرسیاقی، چاپ چهارم، تهران: زوار.
- مهدوی‌فر، سعید (۱۳۸۹)، «دو معیار نویافته در تصحیح دیوان خاقانی»، معارف، دوره بیست و چهارم، شماره ۷۰ و ۷۱، ۷۹-۱۰۴.
- مهدوی‌فر، سعید (۱۳۹۹)، «کتاب‌شناسی شروح قصاید خاقانی»، آینه پژوهش، سال سی و یکم، شماره ۴، ۲۸۱-۳۲۱.
- نظامی، الیاس ابن یوسف (۱۳۶۳)، لیلی و مجنون، به تصحیح حسن وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: علمی.
- وراوینی، سعدالدین (۱۳۶۶)، مرزبان‌نامه، به کوشش خلیل خطیب‌رهبر، چاپ دوم، تهران: صفی‌علیشاه.

References

- Ahmadpur, M. A, Zaruni, Q, (2012), Explanation, Analysis and Correction of Some Difficult Verses from Khaghani Sharvani, *Textual Criticism of Persian Literature*, Year 4, Number 3, 113-126. (In Persian)
- Anvari, H, (2002), *Sokhon's Big dictionary*, first edition, Tehran: Sokhon (In Persian)
- Ashrafzadeh, R (2006), *A collection of poems by Khaghani Sharvani*, first edition, Tehran: Asatir.
- Barzegar Khaleghi, M. R (1390), *Commentary on Divan Khaghani*, first volume, second edition, Tehran: Zavvar. (In Persian)
- Dehkhoda, A. A (1993), *dictionary*, first edition of the new period, Tehran: University of Tehran
- Emami, N (2008), *Armaghan e Sobh*, 4th edition, Tehran: Jami. (In Persian)
- Estelami, M (2008), *Criticism and Description of Khaghani's Poems*, first edition, Tehran: Zavvar. (In Persian)
- Fakhroddin Asad Gorgani (1958), *Vis o Ramin*, edited by Mohammad Jafar Mahjoub, Tehran: Andisheh publishing house. (In Persian)

- Farrokhi Sistani, A bin J (1992), *Hakim Farrokhi Sistani's Divan*, by the efforts of Dabir Siyaghi, 4th edition, Tehran: Zavvar. (In Persian)
- Ferdowsi, A (1375/1997), *Shahnameh*, by the efforts of Jalal Khaleghi Motlaq, fifth office, California: Mazda in cooperation with Iran Heritage Foundation. (In Persian)
- Foruzanfar, Badi Al-Zaman (2008), *Sokhon and Sokhvaran (Poetry and poets)* first edition, Tehran: Zavvar.
- Ibnu Batutah, M bin A (1991), *travelogue of Ibnu Batuta*, translated by Mohammad Ali Movahed, volume 1, fifth edition, Tehran: Agah. (In Persian)
- Jahanbakhsh, J (1999), *Text correction guide*, third edition, Tehran: Written Heritage. (In Persian)
- Kamal al-Din Esfahani, A (1969), *Abolfazl Kamal al-Din Ismail Esfahani's Creative Divan*, under the care of Bahr al-olumi, Tehran: Dekhoda bookstore. (In Persian)
- Kazzazi, M (2009), *report on the difficulties of the Khaghani's Divan*, 6th edition, Tehran: Center. (In Persian)
- Khaghani, A. B (1937), *Divan Khaghani Sharvani*, corrected and updated by Ali Abdul Rasuli, Saadat Printing House. (In Persian)
- Madankan, M (2009), *Bazm e Dirineh Arus*, 6th edition, Tehran: Academic Publishing Center. (In Persian)
- Mahdavifar, S (2009), Two New Criteria in Correcting the Khaghani Divan, *Ma'aref*, Volume 24 - No. 70 and 71, pp. 79-104 (In Persian)
- Mahuzi, M (1998), *Atash Andar Chang*, first edition, Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Mahyar, Abbas (2014), A selection from Divan Khaghani, first edition, Tehran: Samt. (In Persian)
- Mamuri, A (1994), Abdol vahab Hoseini's criticism and commentary on Khaghani's Divan, thesis of the Ph.D course in Persian language and literature, by Mohammad Hosein Karami, University of Tehran. (In Persian)
- Manuchehri (1977), *Divan Manuchehri Damghani*, corrected by Mohammad Dabirsiyaghi, 4th edition, Tehran: Zavvar. (In Persian)
- Monshi, Abol-Maali N (1983), *Kalileh and Damneh*, edited by Mojtaba Minavi, 7th edition, Tehran: University of Tehran. (In Persian)
- Nizami (1984), *Layli and Majnoon*, edited by Hasan Vahid Dastgerdi, second edition, Tehran: Elmi. (In Persian)
- Qarabaglu, S (1989), A sketch of some verses of Khaqani and an explanation of a historical story from one of his odes, *New Literary Quests*, No. 84, 79-94 (In Persian)
- Qatran Tabrizi (2023), *Divan Qatran Tabrizi*, corrected by Mahmud Abedi, Masoud Jafari, first edition, Tehran: Persian Language and Literature Academy. (In Persian)
- Sadat Ebrahimi, S. M., Sultanmohammadi, A (2017), Analysis of verses from Divan Khaghani Sharvani along with the criticism of previous interpretations, *Journal of Poetry Studies*, Year 10, Number 4, 113-136 (10.22099/JBA.2018.26286.2757) (In Persian)
- Sadi, M bin A (1984), *Sadi's generalizations*, by Mohammad Ali Forughi, second edition, Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Sanai, M bin A (1989), *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'ah al-Tariqah*, edited by Modarres Razavi, Tehran: University of Tehran. (In Persian)

- Shadiabadi, M bin D bin M (2018), *Shadiabadi's Commentary on Khaghani's Poems*, revised by Khosrow Shahabi, first edition, Tehran: Mashgh e Shab. (In Persian)
- Soltanmohammadi, A., Sadat Ebrahimi, S. M (2015), Description and analysis of a difficult verse of Khaghani's Beh Panj Anamel Beh Fateh Bab Sokhan, *Kohn Name ye Adab e Parsi*, 7th year, 1st issue, 73-87 (In Persian)
- Soltanmohammadi, A., Sadat Ebrahimi, S. M (2018), Explanation of some verses of Khaghani with a critical approach to other interpretations, *Textual Criticism of Persian Literature*, 11th year, number 4, 113-133 (10.22108/RPLL.2018.111868.1341) (In Persian)
- The new Arabic-Persian dictionary (translation of Monjad al-Tollab)* (1989), translated by Mohammad Bandar Riki, 6th edition, Tehran: Islamic (In Persian)
- Torki, M. R (2018), *The Sekret of Khaghani's Elegant Words*, first volume, first edition, Tehran: Samt. (In Persian)
- Varavini, S (1987), *Marzban Nameh*, edited by Khalil Khatib Rahbar, second edition, Tehran: Safi Alishah. (In Persian)
- Ibn Battuta, M bin A (1997), *Rihala of Ibn Battuta, The Masterpiece of the Species in the wonders of cities and wonders of Travel*, Abdel Hadi Al-Tazi, Volume One, Rabat: Kingdom of Morocco Academy. (In Arabic).